

1. Uzasadnienie podjęcia badań

Spośród rozlicznych walorów o charakterze kulturowym turystów przyciągają również obiekty historyczno-wojskowe oraz miejsca związane z wydarzeniami militarnymi (Kowalczyk 2008, s. 44). W wielu krajach zainteresowania militariami, wojskowością i celebrowaniem wydarzeń historycznych określane są jako *memory boom* (Stephens 2010, s. 639). Mikos von Rohrscheidt (2010a, s. 135) w swojej monografii „Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy” przedstawia, że „konflikty militarne są nierozłącznie związane z dziejami całej ludzkości. Ich dzieje, pamiątki, miejsca wydarzeń, a nawet literackie opisy stały się istotną częścią tożsamości historycznej i kulturowej państw i narodów.

Po przeanalizowaniu polskiej literatury dotyczącej budownictwa obronnego w aspekcie atrakcyjności turystycznej można stwierdzić, iż same zamki obronne i ich wykorzystanie turystyczne stanowią temat tylko kilku prac. Mikos von Rohrscheidt (2010b, 2010c) omówił zachowane w Polsce dziedzictwo średniowiecznych zamków i innych budowli obronnych. Dodatkowo opisał i przeanalizował sposoby wykorzystania polskich zamków w ofercie turystyki kulturowej. Rozpatrywał też oferty wybranych obiektów budownictwa obronnego dla różnych form turystyki kulturowej. Z kolei Cynarski (2012) analizował polskie zamki jako dziedzictwo polskiej sztuki fortyfikacyjnej, ich atrakcyjność turystyczną i wykorzystanie. Autor artykułu za pomocą własnej obserwacji i refleksji z perspektywy systemowo-antropologicznej teorii turystyki wskazał na względnie duże zainteresowanie turystów polską tradycją sztuki fortyfikacji i zabytkami inżynierii wojskowej.

Ważniejsze polskojęzyczne artykuły i opracowania, zajmujące się tematyką fortyfikacji, czyli ogólną charakterystyką aktualnego stanu zabytkowych umocnień i opieką nad nimi, wskazaniem najważniejszych kierunków działań koniecznych dla ich turystycznego udostępniania i wykorzystania oraz promocji, zostały opracowane przez Białuńskiego (2003), Kowalczyka (2003), Molskiego (2003, 2008), Chylińską (2006a), Mikosa von Rohrscheidt'a (2009), Gabrjończyka (2009). Natomiast Chylińska (2006b) w swoim artykule rozszerza tematykę, opisując turystyczne wykorzystanie wybranych obiektów militarno-wojskowych o różnorodnym charakterze (fortyfikacje stałe, pola bitewne i cmentarze wojenne) na przykładzie polskim i europejskim.

Ogólne spostrzeżenia na temat turystyki historyczno-militarnej jej potencjale, funkcjach turystycznych, atrakcjach zarówno w Polsce jak i na świecie oraz motywacjach osób uprawiających ten rodzaj turystyki opisał je Kowalczyk (2009).

Wszystkie polskojęzyczne opracowania ukazały się w formie artykułów, odrębnych rozdziałów w monografiach lub zeszytach z materiałami pokonferencyjnymi w postaci tekstów z wygłoszonych referatów. Dopiero w 2001 r. została wydana publikacja Jędrysiaka i Mikosa von Rohrscheidta, będąca swoistym kompendium wiedzy o militarnej turystyce kulturowej ze szczególnym uwzględnieniem obszarów Polski. Autorzy wyjaśniają w książce czym jest militarna turystyka kulturowa i dziedzictwo militarne. Oprócz tego nawiązują do dziejów oręża polskiego, jego tradycji, sztuki fortyfikacyjnej, broni i symboliki. Przedstawiają atrakcje militarnej turystyki kulturowej oraz formy organizacji tej turystyki na terenie Polski.

Studiując publikacje dotyczące turystycznego wykorzystania obiektów militarnych na obszarze województwa dolnośląskiego można zauważyć, że w tej problematyce występuje luka badawcza. Jedynie artykuły Chylińskiej (2006c) i Stach i in. (2014) ukazują potencjał turystyczny, aktualne wykorzystanie i szanse rozwoju podziemnego kompleksu Riese. Z kolei Przerwa (2000), Leśniak i Mazurski (2006) oraz Gonda-Soroczyńska (2011) wskazują na potencjał turystyczny jaki posiada Twierdza Srebrna Góra. Autorzy jednoznacznie potwierdzają, że Twierdza jest czynnikiem napędowym rozwoju turystyki w regionie. W 2009 r. ukazał się artykuł Chylińskiej opisujący możliwości turystycznych eksploracji miejsc związanych z tanatoturystyką oraz „ciemną turystyką”. Natomiast tematykę dolnośląskich pól bitewnych możemy odnaleźć w artykułach Chylińskiej i Kosmali (2011), w których autorzy przedstawiają wykorzystanie na cele turystyczne pól bitewnych trzech wojen śląskich oraz Chylińskiej (2014b), gdzie ukazana jest charakterystyka dziedzictwa batalistycznego pogranicza polsko-czeskiego Dolnego Śląska i jego turystycznego zagospodarowania. Tak mała liczba publikacji nie oznacza jednak, że obiekty militarne, występujące na obszarze województwa dolnośląskiego nie są opisywane. Nie są to jednak publikacje zawierające turystyczny aspekt tych obiektów. Należą do nich m.in. artykuły z zakresu geologii, archeologii bądź ochrony obiektów, jak również publikacje dokumentujące i opisujące dziedzictwo kulturowe regionu.

2. Cel rozprawy

Głównym celem rozprawy jest określenie uwarunkowań i perspektyw rozwoju militarnej turystyki kulturowej na terenie województwa dolnośląskiego. Realizacji celu głównego służyły cele szczegółowe:

1. Inwentaryzacja i waloryzacja obiektów militarnej turystyki kulturowej na obszarze województwa dolnośląskiego.
2. Wybór grup obiektów obronnych, na obszarze których były przeprowadzone badania.
3. Ocena czynników lokalizacyjnych badanych obiektów obronnych i ich znaczenia historyczno-militarnego jako walorów turystycznych.
4. Charakterystyka i ocena wybranych zasobów funkcjonalnych potencjału turystycznego (ekonomicznych i społeczno-demograficznych), wpływających na rozwój MTK w województwie dolnośląskim.
5. Charakterystyka i ocena turystycznego wykorzystania wybranych obiektów militarnych.
6. Określenie strategii i działań wspierających rozwój militarnej turystyki kulturowej w województwie dolnośląskim.

W oparciu o literaturę przedmiotu oraz na podstawie obserwacji terenowych postawiono następującą główną hipotezę badawczą: walory militarnej turystyki kulturowej województwa dolnośląskiego są liczne i różnorodne pod względem typu i formy, ale słabo rozpoznane i wykorzystane.

Hipoteza główna wymagała ukonkretnienia, stąd postawiono jeszcze kilka hipotez uzupełniających, które brzmiały następująco:

1. Walory militarnej turystyki kulturowej (MTK) województwa dolnośląskiego są związane z geograficzno-historycznym rozwojem obiektów militarnych.
2. Uwarunkowania przyrodnicze oraz ekonomiczno-społeczne sprzyjają rozwojowi MTK.
3. Brak strategii rozwoju i słabe wsparcie działań dotyczących oferty MTK ogranicza rozwój tej gałęzi turystyki w województwie dolnośląskim.
4. Militarna turystyka kulturowa województwa dolnośląskiego jest niewłaściwie promowana.

3. Etapy badań oraz metody i techniki badawcze

Badania podzielono koncepcyjnie na trzy zasadnicze części, które nazwano I, II i III etapem. Na pierwszym etapie została przeprowadzona inwentaryzacja i weryfikacja obiektów militarnych na terenie województwa dolnośląskiego, których podstawą były: zgromadzona literatura (w postaci istniejących opracowań naukowych, dotyczących dziejów regionu i jego miejscowości, a także odnoszących się do obiektów, miejsc i wydarzeń interesujących

z punktu widzenia militarnej turystyki kulturowej, informatory turystyczne regionu lub jego miejscowości oraz poszczególnych placówek i obiektów, oferty biur podróży z danego regionu i z poza regionu), analiza map, rycin, pocztówek i danych z rejestru zabytków oraz wizja lokalna. W tej części zostały wyodrębnione także obiekty, w których została przeprowadzona szczegółowa weryfikacja hipotezy głównej na podstawie wybranych kluczowych obiektów, a także weryfikacja hipotez uzupełniających (II etap badań). Na każdym z tych dwóch etapów korzystano z innych źródeł informacji i innego instrumentarium technik badawczych. Trzeci etap polegał na analizie danych i formułowaniu wniosków w wyniku obróbki materiału empirycznego.

W pracy zastosowano następujące metody i techniki badawcze:

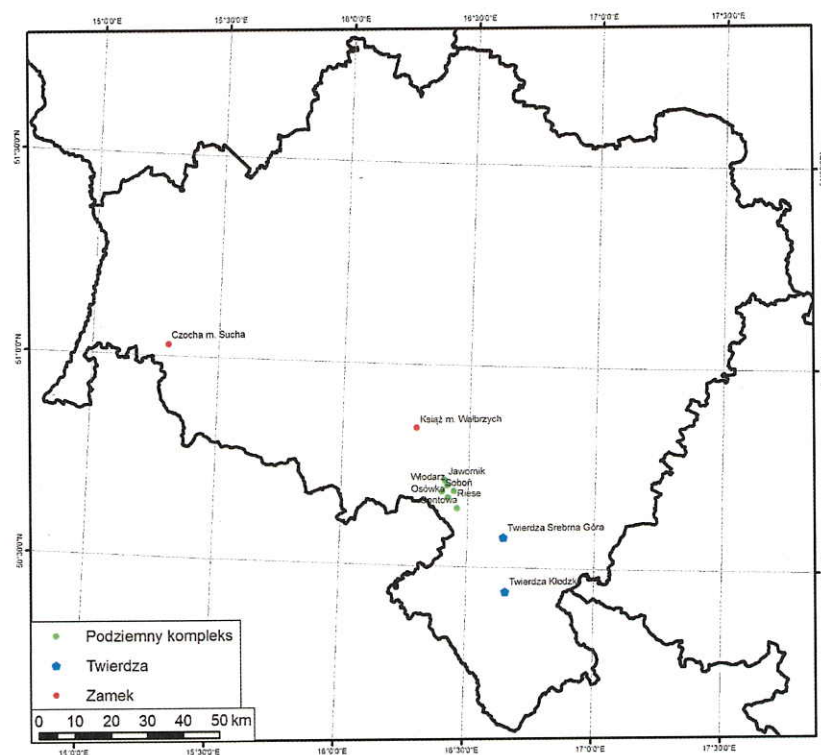
- Metoda analizy historycznej i porównawczej – obejmowała śledzenie rozwoju i ewolucji funkcji turystycznych obiektów militarnych.
- Metoda monograficzna – polegała na poszukiwaniu i penetracji naukowej wielu źródeł związanych zarówno z turystyką militarną, jak i regionem Dolnego Śląska.
- Metoda sondażu diagnostycznego – służyła zbieraniu informacji i opinii dotyczących oceny obiektów turystyki militarnej.
- Metoda analizy SWOT dla określenia mocnych i słabych stron, oraz szans i zagrożeń rozwoju turystyki kulturowej militarnej w regionie dolnośląskim.
- Metodę bonitacji punktowej w celu waloryzacji obiektów obronnych. Każdy z ocenianych obiektów został poddany analizie w pięciu kategoriach, w ramach których nadano mu punktację według natężenia zjawiska (od 0 do 2 lub 3 punktów).
- Badanie dokumentów – dokumentów urzędowych, planistycznych, strategii, sprawozdań odnoszących się do obiektów turystyki militarnej.
- Inwentaryzację obiektów turystyki militarnej.
- Ankieta – do zbadania preferencji i oczekiwań turystów w obiektach militarnych, a także poznania ich ocen formułowanych odnośnie atrakcyjności.
- Wizje lokalne w opisywanych i badanych obiektach militarnych.

4. Zakres pracy

W celu określenia uwarunkowań rozwoju MTK w województwie dolnośląskim do badań wybrano wszystkie elementy zasobów strukturalnych potencjału turystycznego, związane z badanym typem turystyki (walory przyrodnicze, historyczne i kulturowe, zagospodarowanie turystyczne i dostępność komunikacyjną) oraz wybrane elementy zasobów

funkcjonalnych (kadry i inwestycje turystyczne, wielkość i strukturę ruchu turystycznego w wybranych, historycznych obiektach militarnych oraz źródła finansowania przystosowania obiektów do celów turystycznych).

Ze względu na dużą liczbę obiektów militarnych na terenie województwa dolnośląskiego (248 grodzisk – w większości są to pozostałości; 165 zamków, z czego 47 zamków, które pełniły funkcję obronną; 4 twierdze; 7 obiektów fortyfikacyjnych i pozycji obronnych z czasów II wojny światowej) oraz wcześniejsze badania na obszarze pól bitewnych (przeprowadzone przez D. Chylińską), a także dużą liczbę turystów odwiedzających zamki do badań szczegółowych wybrano 7 obiektów ważnych z punktu widzenia militarnej turystyki kulturowej (ryc. 1).

Ryc. 1. Obiekty militarne wybrane do badań

Źródło: Opracowanie własne

Szczegółowy obszar badań w niniejszej rozprawie objął swoim zasięgiem sześć gmin województwa dolnośląskiego (Walim, Głuszyca, Wałbrzych, Leśna, Stoszowice i Kłodzko), w których znajdują się obiekty. Za kryterium doboru kluczowych obiektów do badań autorka przyjęła wyniki waloryzacji wybranych elementów składowych potencjału turystycznego obiektów militarnych na terenie województwa dolnośląskiego, możliwość przeprowadzenia badań ankietowych na terenie danego obiektu (w przypadku twierdz dwie w chwili obecnej nie istnieją, w przypadku obiektów fortyfikacyjnych i pozycji obronnych z siedmiu obiektów

tylko trzy są udostępnione turystom) oraz liczbę turystów odwiedzających rocznie dany obiekt (w przypadku zamków z funkcją obronną).

5. Źródła danych

W celu przeprowadzenia wyżej wymienionych analiz autorka posiłkowała się pierwotnymi i wtórnymi źródłami danych, zebranych podczas wyżej wskazanego procesu badawczego, mającego miejsce w latach 2013-2014.

Źródła danych pierwotnych, będące wynikiem obserwacji i badań własnych autorki przeprowadzonych w latach 2013 – 2014, to dane pozyskane za pomocą kilku technik badawczych: inwentaryzacji terenowej, kwerendy i wizji lokalnej w obiektach, a także ich otoczeniu. Dane pozyskano także przy pomocy: wywiadu swobodnego, obserwacji bezpośredniej oraz sondażu diagnostycznego skierowanego do dyrektorów obiektów (7 ankiet) oraz do turystów odwiedzających dany obiekt - 17 000 ankiet (5000 Zamek Książ, 4000 Zamek Czocha, 2000 Twierdza Srebrna Góra, 3000 Twierdza Kłodzko, 3000 Kompleks Riese (1000 Rzecznka, 1000 Włodarz, 1000 Osówka). Tak duża liczba turystów wybranych do badań została podyktowana bardzo wysoką liczbą turystów odwiedzających dane obiekty w latach 2013 – 2014.

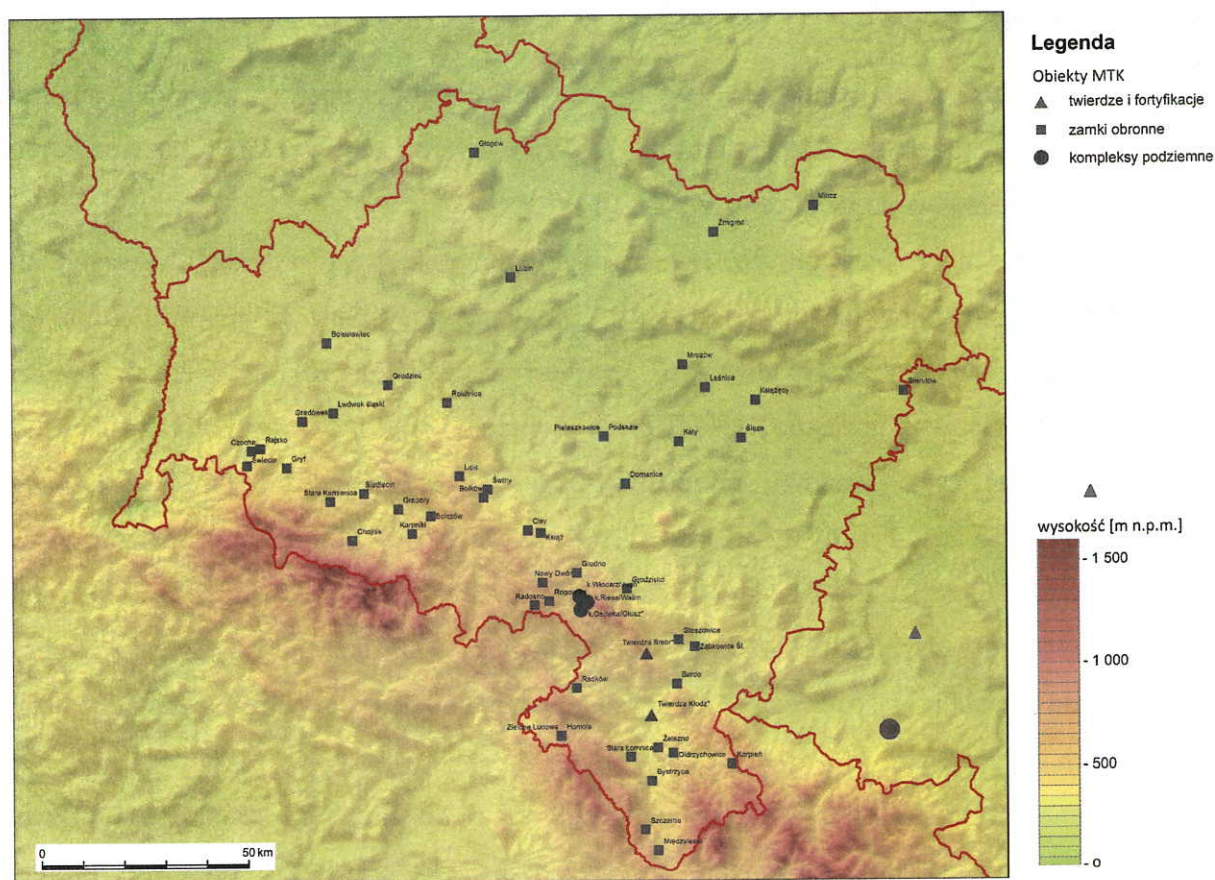
Dane wtórne wykorzystane w niniejszej pracy to literatura problemu i przedmiotu traktujące o turystyce, potencjale turystycznym oraz militarnej turystyce kulturowej. Wykorzystano także informacje zawarte w rejestrze zabytków. Źródła danych wtórnych zostały uzupełnione przez informacje zawarte na stronie Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego, Dolnośląskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego we Wrocławiu, Instytutu Turystyki oraz w strategiach rozwoju opracowanych dla poszczególnych gmin oraz w ogólnej strategii dla województwa dolnośląskiego (łącznie 29 dokumentów strategicznych).

6. Wyniki badań

6.1 Znaczenie turystyczne obiektów militarnych

W wyniku waloryzacji obiektów militarnych województwa dolnośląskiego (47 zamków obronnych, 4 twierdze oraz 7 pozycji obronnych z okresu II wojny światowej) (ryc. 2), wydzielono 4 grupy tych obiektów, różniących się od siebie potencjalnym znaczeniem dla militarnej turystyki kulturowej. Grupę pierwszą stanowią obiekty o największym (krajowym) znaczeniu (15 obiektów), drugą obiekty o znaczeniu regionalnym i lokalnym

(17 obiektów), trzecią obiekty o najmniejszym znaczeniu (13 obiektów) a grupę czwartą obiekty bez znaczenia dla rozwoju militarnej turystyki kulturowej (13 obiektów).

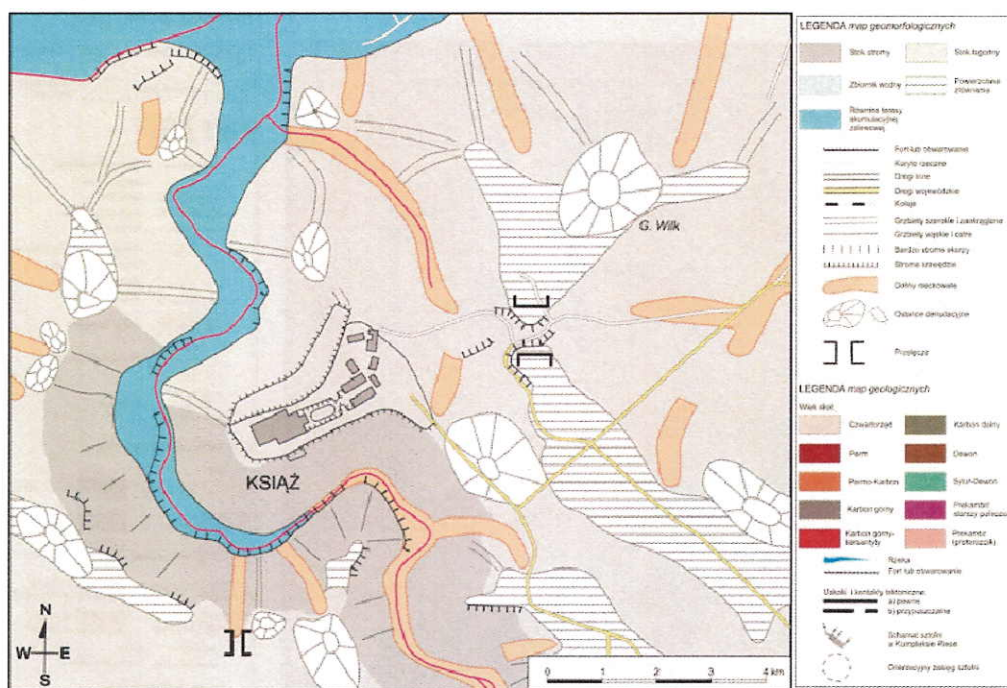
Ryc. 2. Obiekty militarne województwa dolnośląskiego poddane waloryzacji

Źródło: Opracowanie własne

6.2. Walory krajoznawcze i historyczne obiektów militarnych i ich otoczenia

a) Obronny charakter lokalizacji obiektów obronnych

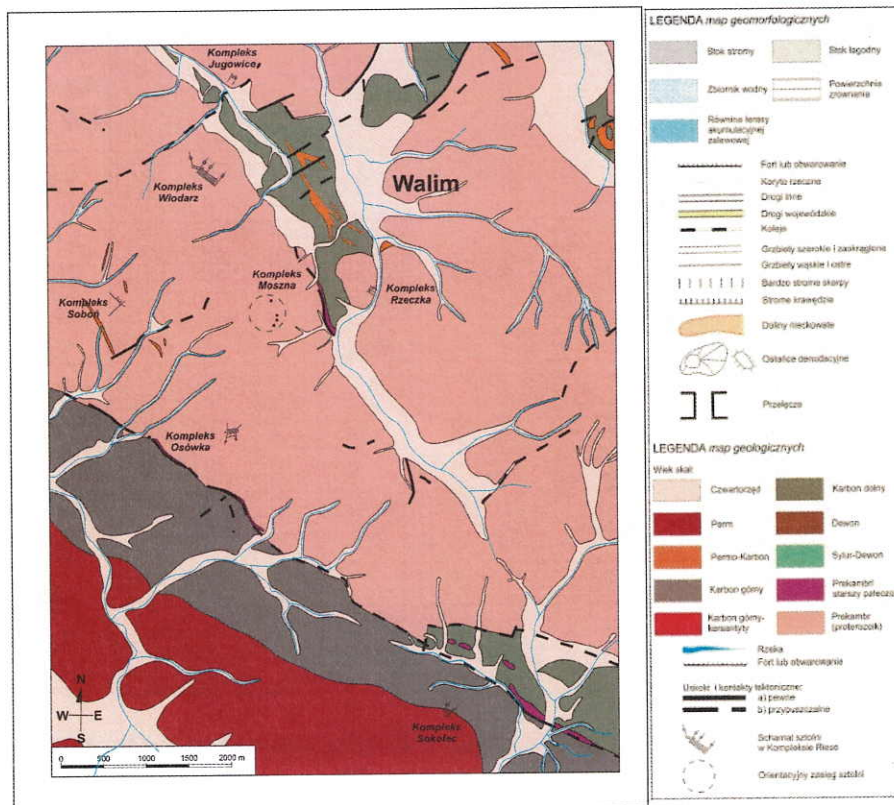
Na podstawie analizy materiałów dokumentacyjnych (Mapy topograficznej w skali 1:10 000, Szczegółowej mapy geologicznej Sudetów w skali 1: 25 000) oraz wykorzystując wyniki badań terenowych, ustalono charakter lokalizacji wybranych pięciu obiektów militarnych.

Ryc. 3. Usytuowanie Zamku Książ w stosunku do rzeźby terenu

Źródło: Opracowanie własne

Wyniki wskazują, iż obiekty obronne były lokalizowane w terenie górzystym, na wzgórzach, stromych cyplach meandrowych rzek, w przełomach rzecznych oraz na powierzchni (lub w głębi – jak kompleks Riese) twardych skał, co zwiększało znacząco możliwości obronne i jednocześnie utrudniało dostęp do warowni. Ponadto rozmieszczenie obiektów na wzniesieniach stanowiło bardzo dobry punkt obserwacyjny oraz dawało możliwość rozmieszczenia artyleryjskich stanowisk ogniowych, znacznie zwiększających możliwości obronne. Przykładem może być położenie Zamku Książ (ryc. 3). W przypadku rozmieszczenia poszczególnych kompleksów w ramach „Riese” można stwierdzić silny związek ich rozmieszczenia z budową geologiczną – 6 na 7 kompleksów wydrążonych zostało w twardych, odpornych na erozję skałach gnejsowych. Tak jednolita i stosunkowo jednorodna masa skalna byłaby z pewnością bardzo dobrą osłoną przed wszelkimi próbami zniszczenia podziemnych korytarzy z poziomu terenu, co było istotnym argumentem w lokalizacji tego Kompleksu (ryc. 4).

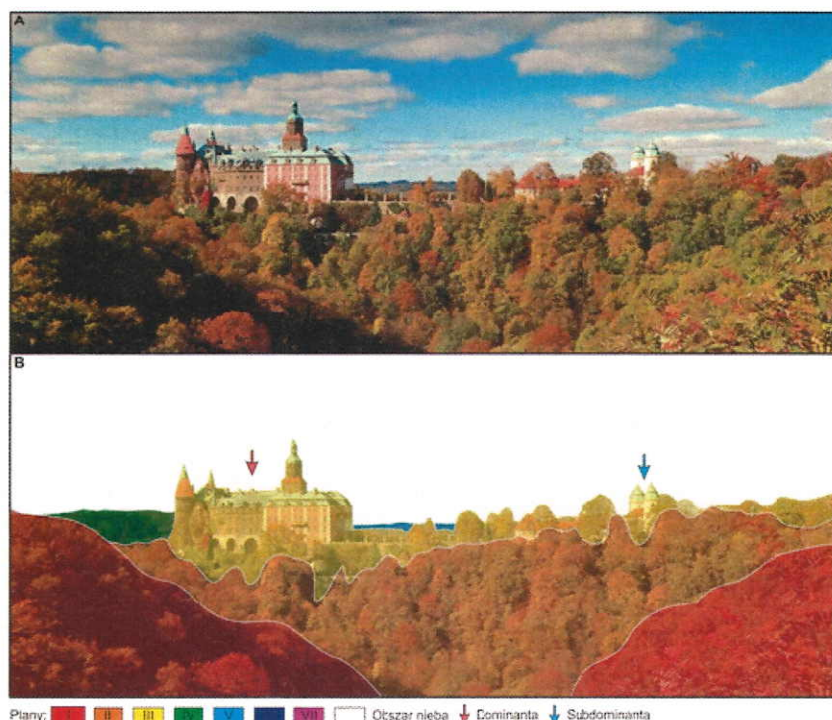

Ryc. 4. Mapa geologiczna okolic Kompleksu Riese

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Szczegółowej mapy geologicznej Sudetów 1:25 000, arkusz M-33-45-D-d Walim oraz arkusz M-33-57-B-b Ludwikowice Kłodzkie.

b) Usytuowanie w krajobrazie

Na podstawie dokumentacji fotograficznej wykonano analizy krajobrazowe dla wybranych obiektów militarnych. Wskazują one, że obiekty militarne są bardzo dobrze wkomponowane w otaczający krajobraz (ryc. 4 przykład Zamku Książ).

Ryc. 5. Panorama krajobrazowa z południową fasadą Zamku Książ widoczna z istniejącego punktu widokowego. A – widok z jesiennej poru roku; B. – plany, dominanty i subdominanty krajobrazowe

Opracowanie własne na podstawie fot. J. Mokucka – <http://mokucka.wroclaw.pl>

Istniejący punkt widokowy nad Wąwozem Pełcznicy zwany „Grobem Olbrzyma” tworzy z Zamkiem oś widokową południe – północ. Pierwszy plan widoku to jednolita faktura i kolor zwartej korony drzew (w porze ciepłej), porastających strome zbocza przełomowej doliny. Bryła Zamku usytuowana jest na trzecim planie, tworząc dominantę w krajobrazie, wyraźnie górując nad koronami drzew drugiego planu. Subdominantami są dwie wieże wjazdowe. Drzewa drugiego planu nie zasłaniają Zamku, niestety zasłonięte są mury obronne, tarasy przyzamkowe oraz pomost wjazdowy (ryc. 5). Oś widokowa południe – północ ukazuje południową fasadę Zamku z charakterystycznymi elementami architektonicznymi. Niestety, bardzo słabo widoczny jest cypel meandrowy doliny, który podkreślał by wybitnie obronne położenie Zamku.

c) Walory historyczne obiektów militarnych

Z punktu widzenia turysty MTK ważnym czynnikiem poznawczym są etapy rozwoju budowli obronnych Dolnego Śląska na tle zagrożeń militarnych. Obiekty te powstawały przede wszystkim: 1) we wczesnym średniowieczu, 2) w II połowie XII w., 3) w XVII i XVIII w., 4) podczas II wojny światowej.

We wczesnym średniowieczu liczne konflikty o charakterze militarnym (długotrwałe wojny polsko-czeskie), zadecydowały, że Dolny Śląsk, szczególnie od południa,

był umocniony wieloma obiektami obronnymi. Te warowne obiekty, budowane w miejscach newralgicznych, ważnych ze strategicznego punktu widzenia (wzgórza, sztuczne wzniesienia, przełomy rzeczne, skrzyżowania dróg) w pobliżu granic z Czechami, miały funkcję strażnic chroniących terytorium księstwa, jak również gwarantowały bezpieczeństwo szlaków podróży, handlowych i wodnych. Z tego okresu pochodzą liczne grodziska występujące na Dolnym Śląsku (248 obiektów¹), charakteryzujące się wielką różnorodnością.

Proces intensywnego wznoszenia zamków na Śląsku, przypada na drugą połowę XII wieku, a więc na okres rozbitcia dzielnicowego i rozdrobnienia feudalnego. W tym okresie w wyniku ciągle powtarzających się zagrożeń, ale także dokonujących się równocześnie przełomów politycznych, społecznych i technicznych powstała większość murowanych zamków obronnych. Podkreślały one pozycję społeczną władcy, walory obronne, a także wypełniały ważną rolę w tworzeniu warunków bezpieczeństwa terytorialnego. Jednak nie tylko zamki i miasta były umacniane, ale także wsie, kościoły (np. Żórawina, Szalejów Górny, Jędrzychów), a nawet pojedyncze domy. Ze znanych umocnień miejskich wymienić należy Legnicę, Środę Śląską, Lubin, Wrocław i Bolesławiec.

W XVII i XVIII w., wobec rozwoju broni palnej oraz wojen Śląska z Austrią i Prusami zaczęto budować duże fortece, mogące pomieścić regularne armie wyposażone w sprzęt artyleryjski. Powstały wtedy twierdze główne opatrzone zewnętrznymi fortyfikacjami oraz wysuniętymi na zewnątrz fortami, mające istotne znaczenie strategiczne dla regionu. Do takich fortec z donżonem jako śródszańcem należą Twierdza w Srebrnej Górze oraz Twierdza w Kłodzku.

II wojna światowa dała początek nowemu systemowi obronnemu, który był uwarunkowany długotrwałymi walkami pozycyjnymi. System ten to umieszczone głęboko pod ziemią kwatery, rozdzielone na różnofunkcyjne elementy. Na obszarze województwa dolnośląskiego powstaje wtedy podziemny Komplex Riese.

6.3 Wykorzystanie turystyczne wybranych obiektów militarnych w świetle sondażu diagnostycznego

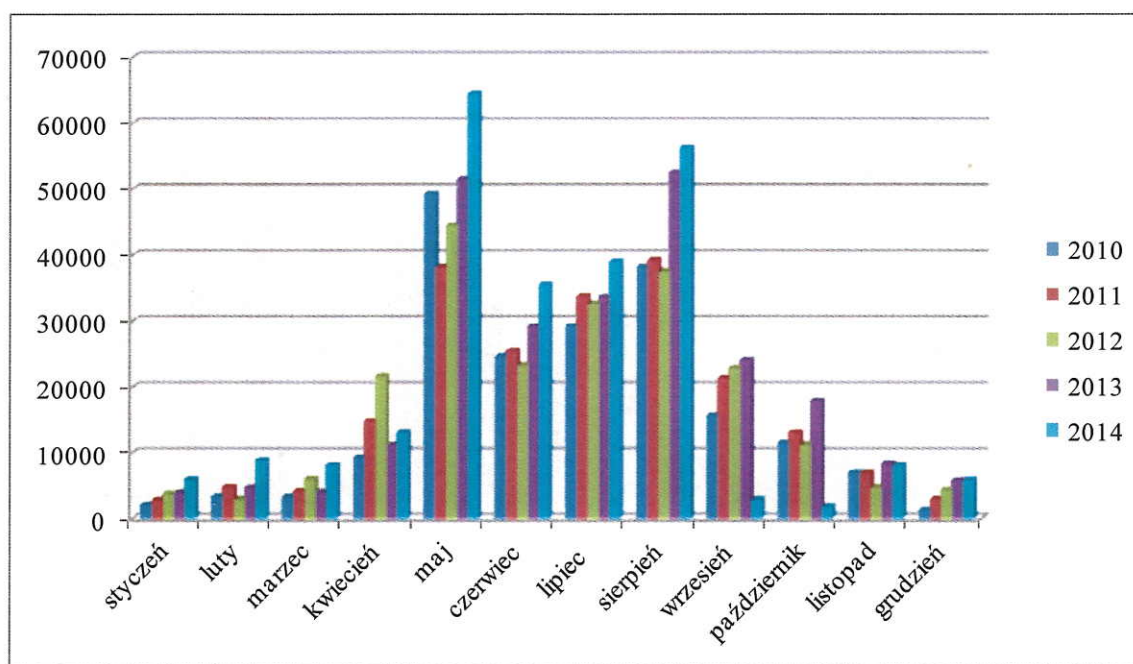
Za pomocą sondażu diagnostycznego dokonano oceny wykorzystania turystycznego pięciu obiektów obronnych; uzyskano m.in.:

- Rozkład czasowy natężenia ruchu turystycznego.
- Miejsce pochodzenia turystów, zarówno polskich jak i zagranicznych.

¹ Liczba nieruchomych zabytków archeologicznych objętych wpisem do rejestru zabytków stan na dzień 30.04.2013 r., Narodowy Instytut Dziedzictwa, www.nid.pl

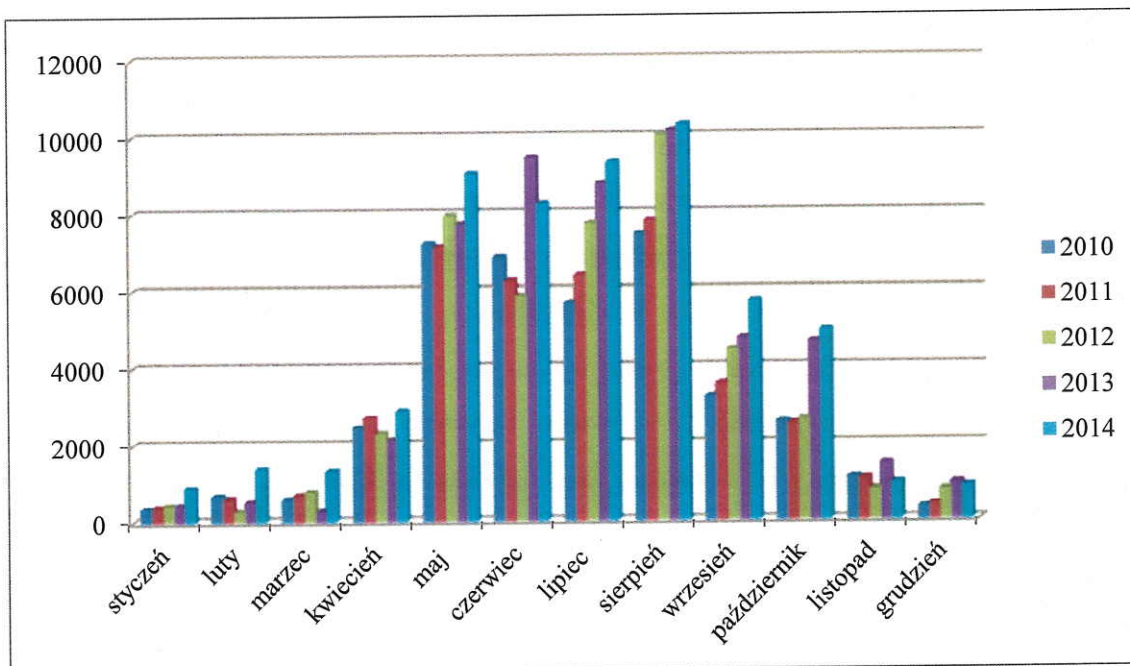
- Profil turysty militarnego.
- Opinie dotyczące: znajomości historii obiektów wśród turystów zagranicznych, atrakcyjności wybranych obiektów militarnych, oceny walorów, identyfikacji czynników wpływających na brak zainteresowania zwiedzanymi obiektami, oceny usługi przewodnickiej, dostępności komunikacyjnej i infrastruktury turystycznej oraz możliwości promocji MTK.

Analizując liczbę turystów odwiedzających dany obiekt w latach 2010-2014 (według miesięcy) na przykładzie trzech obiektów (Zamku Książ, Twierdzy Srebrna Góra, Kompleksu Rzecznka) możemy stwierdzić, że najwięcej turystów przyjeżdża w miesiącach od maja do końca sierpnia (ryc. 6, 7 i 8). Jedynie dane uzyskane z Kompleksu Rzecznka (tylko lata 2014-2015) ze względu na wcześniejszy brak prowadzenia statystyk) wskazują na znaczną różnicę pomiędzy liczbą turystów odwiedzających obiekt w latach 2014 a 2015. Spowodowane jest to ogłoszeniem przez dwóch odkrywców pod koniec sierpnia 2015 r. odnalezienia „Złotego Pociągu” w pobliżu Wałbrzycha. Informacja ta sprawiła, że na tereny związane z Kompleksem Riese zaczęła przybywać bardzo duża liczba turystów, chętna poznania historii tego miejsca.

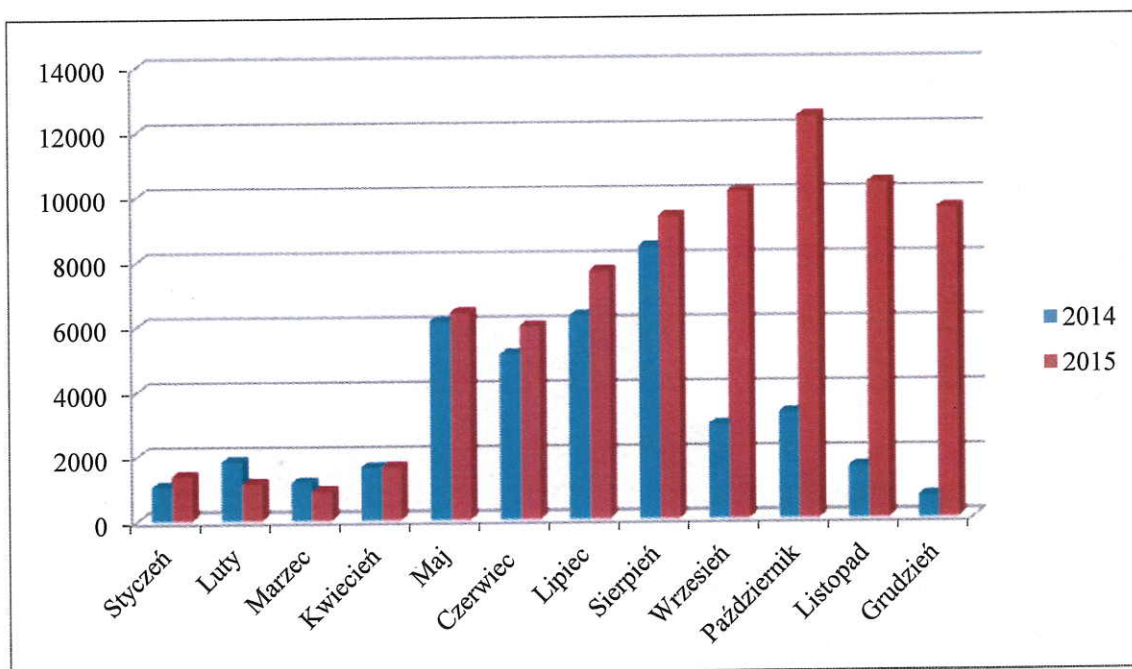
Ryc. 6. Liczba turystów wg miesięcy odwiedzających Zamek Książ

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych z administracji Zamku

Ryc. 7. Liczba turystów wg miesięcy odwiedzających Twierdź Srebrna Góra w latach 2010-2014

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Twierdzy

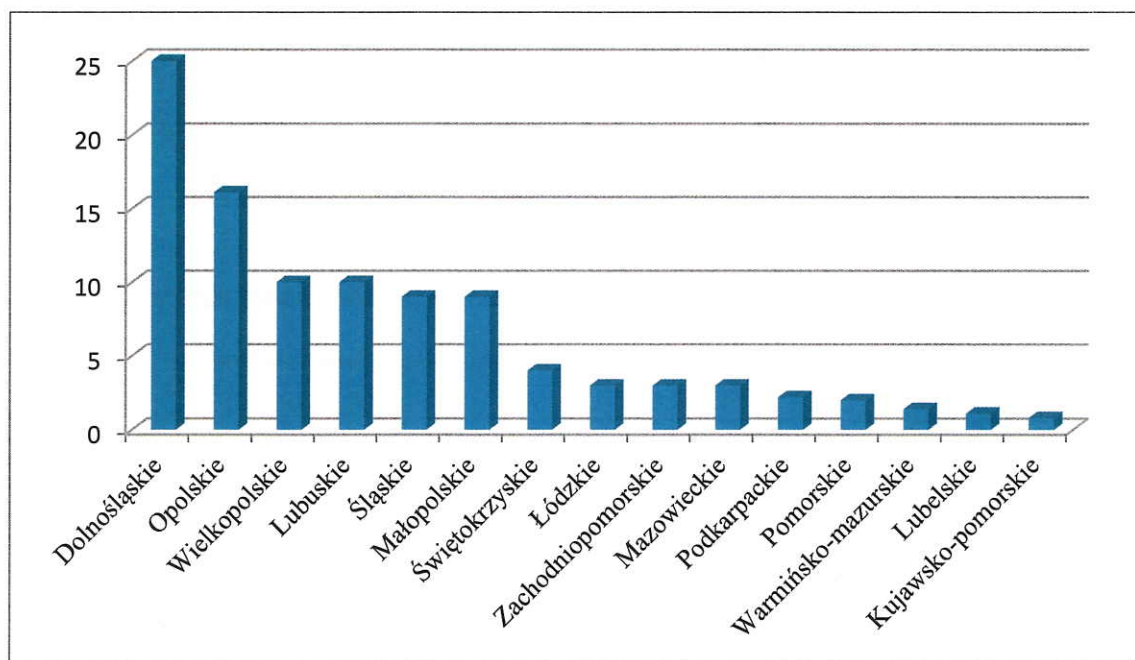

Ryc. 8. Liczba turystów wg miesięcy odwiedzających Kompleks Rzeczka

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z obiektu

Analizując miejsce pochodzenia ankietowanych zauważymy, że najwięcej turystów przyjeżdża z województwa dolnośląskiego (25%), opolskiego (16,1%), wielkopolskiego i lubuskiego (10%). Najmniej z województw: podlaskiego (0,8%), kujawsko-pomorskiego (0,8%) i lubelskiego (1,1%). Tak dużą rozbieżność można tłumaczyć odległością jaką

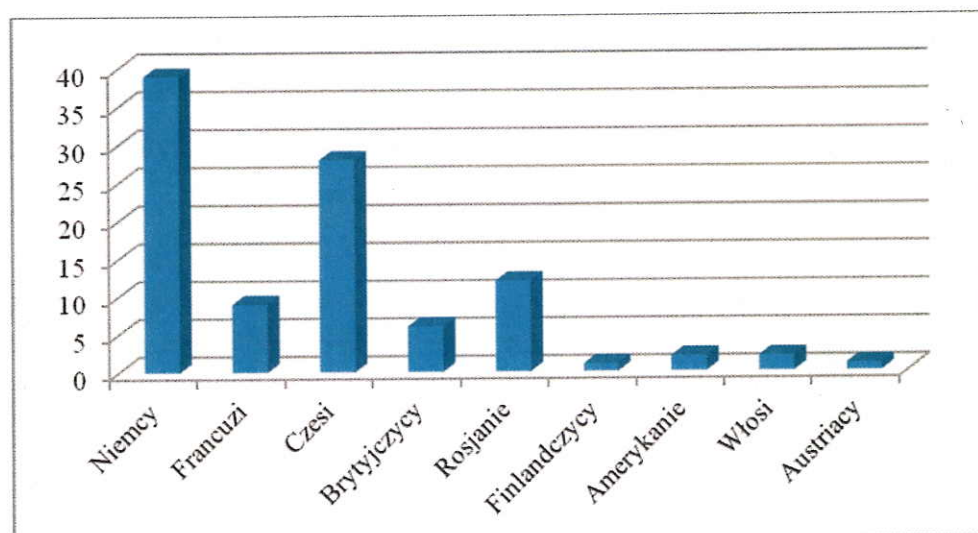
ankietowani muszą pokonać, aby dojechać do obiektów militarnych znajdujących się na terenie województwa dolnośląskiego. Województwa sąsiadujące z województwem dolnośląskim reprezentują największą liczbę ankietowanych, natomiast im dalej, tym mniej jest turystów reprezentujących odległe regiony (ryc. 9).

Ryc. 9. Miejsce pochodzenia polskich turystów odwiedzających badane obiekty ogółem (%)

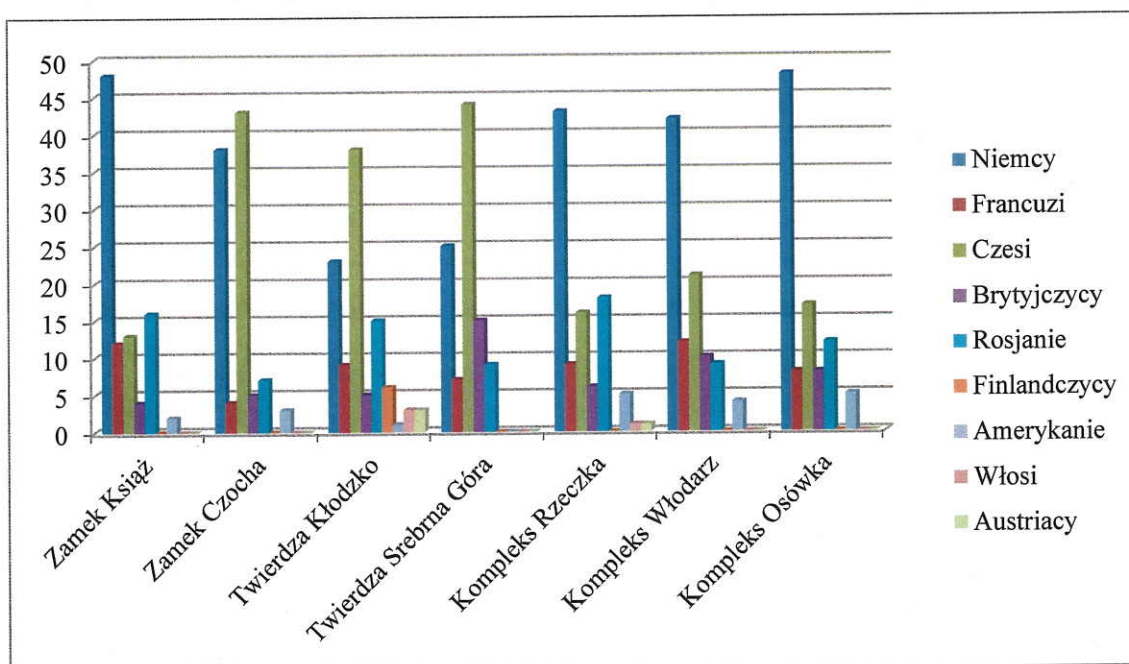
Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Wśród respondentów zagranicznych najliczniejszą grupę stanowią Niemcy (39%) i Czesi (28%). Następnie są Rosjanie (12%), Francuzi (9%) i Brytyjczycy (6%). Najmniejszą grupę odwiedzających stanowią Amerykanie i Włosi (2%) oraz Finlandczycy i Austriacy (1%) (ryc. 10). Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w tym, iż wśród turystów niemieckich są to zazwyczaj były to osoby zamieszkujące dawniej te tereny lub ich rodziny. Również duża liczba czeskich turystów nie dziwi, gdyż są to osoby zamieszkujące blisko granicy, a obiekty wybrane do badań znajdują się w niedalekiej odległości od granicy państwowej z Czechami. Wyraźne zróżnicowanie pochodzenia turystów możemy zauważyć dopiero, wtedy gdy przeanalizujemy wyniki badań z poszczególnych obiektów – ich liczba zazwyczaj związana jest z historią danych obiektów (ryc. 11).

Ryc. 10. Turyści zagraniczni odwiedzający badane obiekty ogółem (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

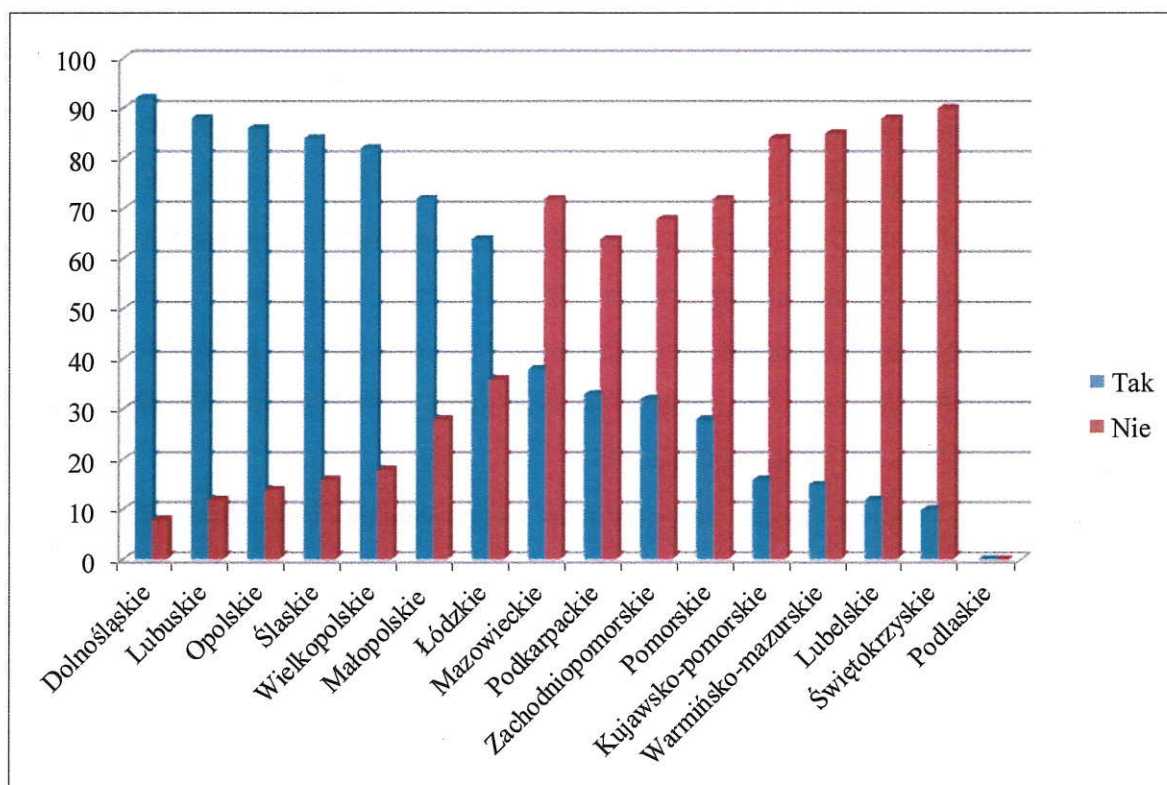
Ryc. 11. Narodowość turystów zagranicznych z podziałem na odwiedzane obiekty (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Dzięki zadanyim pytaniom uzyskano dane szczegółowe na temat turystów, charakteryzujące ich wiedzę odnośnie turystyki militarnej, znajomości obiektów obronnych występujących na terenie województwa dolnośląskiego, sposobu pozyskiwania informacji, motywów przyjazdu do wskazanych obiektów, a także tego z kim najczęściej odwiedzają badane obiekty i w jaki sposób je zwiedzają. Przedstawiona ocena wyraźnie ukazuje, że zarówno turyści z Polski, jak i zagraniczni poważnie podchodzą do swoich zainteresowań. Do podróży przygotowują się w sposób profesjonalny, zasięgając wcześniej wszelkich

możliwych informacji o sposobie dotarcia do obiektu, do którego planują podróż. Z reguły są to ludzie dobrze wykształceni, traktujący swoje wyjazdy w miejsca historyczno-militarne jako główny cel zainteresowania danym miejscem. Na miejscu korzystają z usług profesjonalnego przewodnika, od którego wymagają bardzo szczegółowej wiedzy w zakresie historii militarnej zwiedzanego obiektu i regionu oraz fachowego słownictwa. Podróżują wspólnie z rodziną, bądź są to wyjazdy w ramach stowarzyszeń pasjonatów historii i wojskowości, do których należą, albo wspólnie z innymi, uprawiającymi to samo hobby.

Badania wykazały jednoznacznie, że stopień znajomości historii obiektów maleje szybko wraz ze wzrostem odległości do regionu, z którego pochodzili zwiedzający (ryc. 12).

Ryc. 12. Osobista znajomość historii obiektów na przykładzie turystów z Polski odwiedzających Zamek Książ

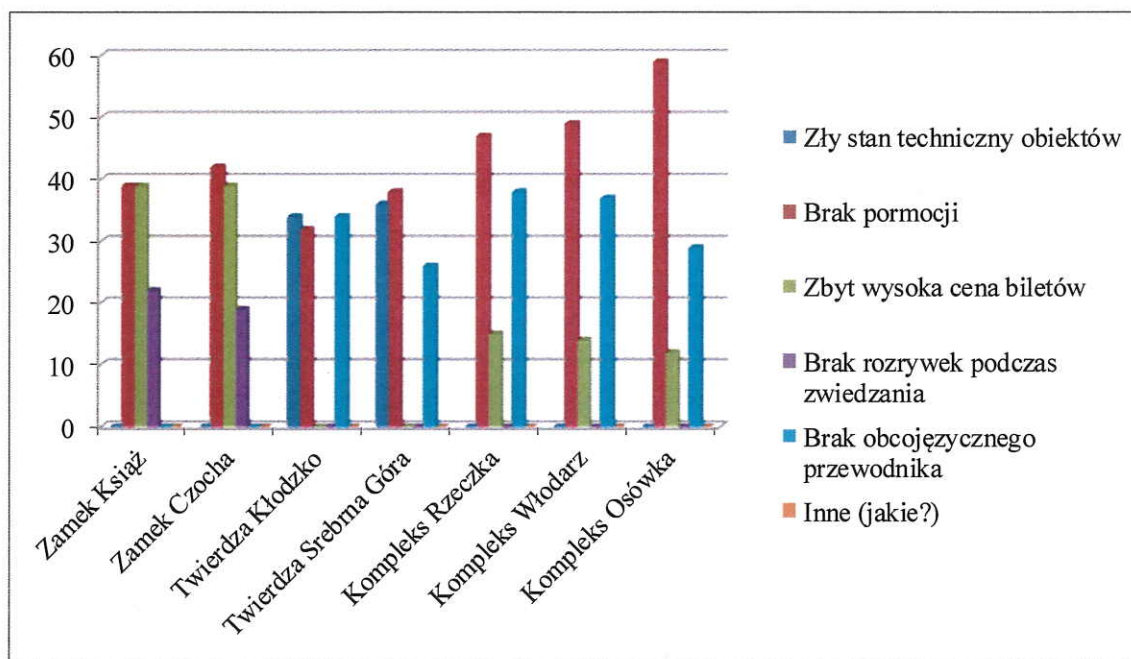
Źródło: Opracowanie własne

Na pytanie dotyczące walorów turystycznych badanych obiektów 78% ankietowanych uznało, że badane obiekty posiadają walory kulturowe, bo są to zabytki architektury oraz miejsca pamięci narodowej. Drugą najpopularniejszą odpowiedzią były walory krajoznawcze (11%). W tym wypadku ankietowani stwierdzili, że dane obiekty posiadają dobry punkt widokowy oraz są bardzo dobrze wkomponowane w krajobraz. Trzecią najczęściej wskazywaną odpowiedzią były walory specjalistyczne (7%). Dotyczyło to przede wszystkim możliwości zjazdów na linach w Twierdzy Kłodzko, park linowy koło Twierdzy Srebrna Góra oraz zjazdy na linach czy ekstremalne przejażdżki quadami w Kompleksie Włodarz.

Najmniej wskazań miały walory wypoczynkowe (4%). Nikt z ankietowanych nie uznał, że walory turystyczne badanych obiektów są w pełni wykorzystane. W opinii ponad połowy respondentów (67%) są one wykorzystane tylko częściowo, natomiast 33% uważa, że się ich nie wykorzystuje, mimo że istnieje taka możliwość.

W badanej grupie respondentów 40% wskazało, że na brak zainteresowania zwiedzaniem danego obiektu wpływa brak promocji. Ta odpowiedź, we wszystkich obiektach, była najczęściej wybierana przez respondentów i uznana została za największy mankament. W ich przekonaniu promocja obiektów w mediach jest mocno zaniedbana przez osoby zajmujące się marketingiem. Drugą najczęściej wybieraną odpowiedzią (20%) była zbyt wysoka cena biletów. Dotyczyło to przede wszystkim Zamku Książ i Czocha (39%) oraz Kompleksów: Rzeczką (15%), Włodarz (14%) i Osówka (12%). Za kolejny powód braku zainteresowania danym obiektem aż 16% badanych wskazało brak przewodnika, znającego języki obce. Najczęściej wymieniane były tu Kompleksy Rzeczką, Włodarz i Osówka (odpowiednio 38%, 37%, 34%) oraz Twierdza Srebrna Góra i Twierdza Kłodzko (34% i 26% ankietowanych). Następną odpowiedź jaką wybierali respondenci (12%) był zły stan techniczny obiektów. Chodziło tutaj głównie o Twierdzę Srebrna Góra (36%) oraz Twierdzę Kłodzko (34%). Na taki stan rzeczy wpływ miało niewłaściwe wykorzystanie obiektów przez wcześniejszych właścicieli (ryc. 13).

Ostatnią podaną przez respondentów odpowiedzią było brak rozrywek/bodźców zewnętrznych podczas zwiedzania (10%). Ankietowani odpowiadali zgodnie, że zarówno w Zamku Książ (22%), jak i Zamku Czocha (19%) brakowało im takich bodźców, jakich doświadczyli zwiedzając Twierdze – wystrzał z broni czarnoprochowej lub w odwiedzanych Kompleksach – symulacja nalotu alianckiego, hala ukazująca pracę więźniów.

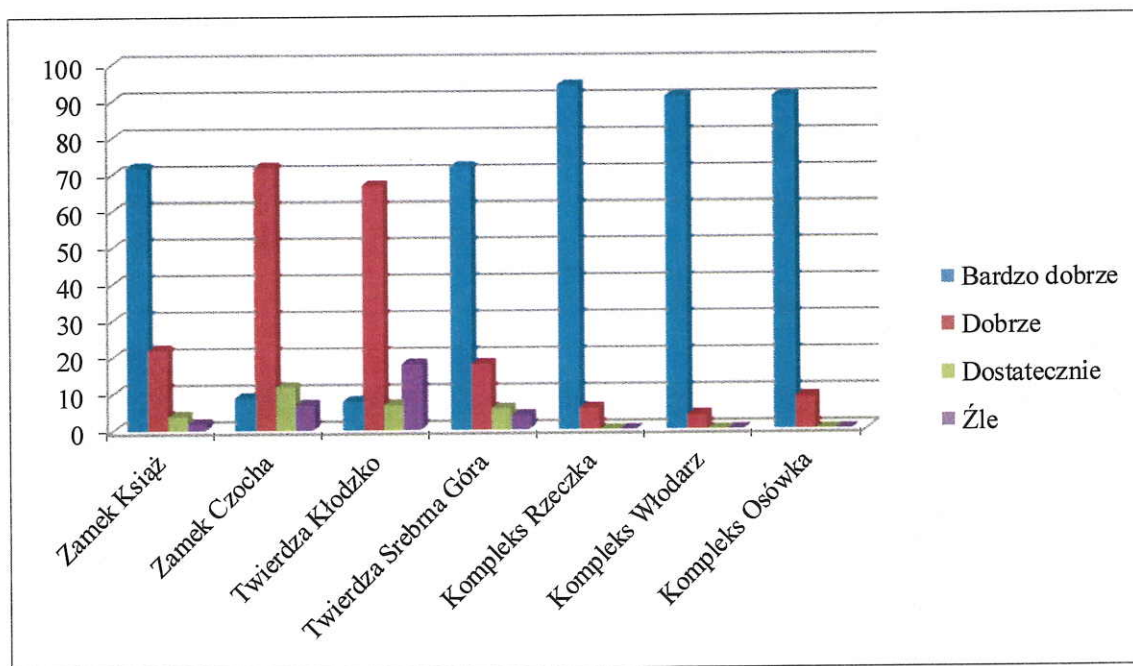
Ryc. 13. Czynniki wpływające na brak zainteresowania zwiedzaniem z podziałem na poszczególne obiekty (%)

Źródło: Opracowanie własne

Czynniki, które wpływały na zadowolenie w każdym z obiektów były różne, ale pokazały konieczność oddziaływania na różne zmysły zwiedzających. I tak w Twierdzy Kłodzko najbardziej podobał się przewodnik w stroju żołnierza pruskiego (42%) oraz wystrzał z broni czarnoprochowej (36%). W Twierdzy Srebrna Góra dwa pierwsze czynniki były takie same, jak w poprzedniej Twierdzy (przewodnik w stroju żołnierza pruskiego – 46%), wystrzał z broni czarnoprochowej (28%). Tu jednak dodatkowym plusem obiektu były ciekawe zagadki dla dzieci (18%). W Zamku Książ respondentom najbardziej podobał się wzmocniony przez aparaturę głos przewodnika (89%), natomiast w Zamku Czocha tajemne przejścia (78%). Jeśli chodzi o podziemne kompleksy to w Kompleksie Rzecznka ankietowani najczęściej wskazywali multimedialną symulację ataku na kompleks (36%) oraz ścianę chwały dla poległych więźniów (21%) W Kompleksie Włodarz respondentom najbardziej podobała się sala kinowa z projekcją filmu o budowie kompleksu (41%), pojazdy militarne przed kompleksem (27%) oraz zwiedzanie w łodzi zalanej części kompleksu (26%). Kompleks Osówka spodobał się respondentom ze względu na wystawę z czasów II wojny światowej (31%), zwiedzanie zalanych kompleksów w łódce (28%) oraz specjalnie wyznaczone trasy dla dzieci (23%).

Oceniając usługi przewodnika większość ankietowanych (76%) uznała je za bardzo dobre i dobre (17%). Jedyne 7% respondentów nie było zadowolonych z jego usług.

Za najczęstsze powody złej oceny podawali osobiste odczucia/komentarze przewodnika w trakcie zwiedzania (35%), brak obcojęzycznego przewodnika (32%), brak wzmocnienia głosu przewodnika (16%), co przy grupach często 100 osobowych sprawiało ogromne problemy, brak zainteresowania i dostosowania zwiedzania do dzieci (12%) oraz mało rzetelna wiedza przewodnika (5%).

Ryc. 14. Ocena tras zwiedzania badanych obiektów (%)

Źródło: Opracowanie własne

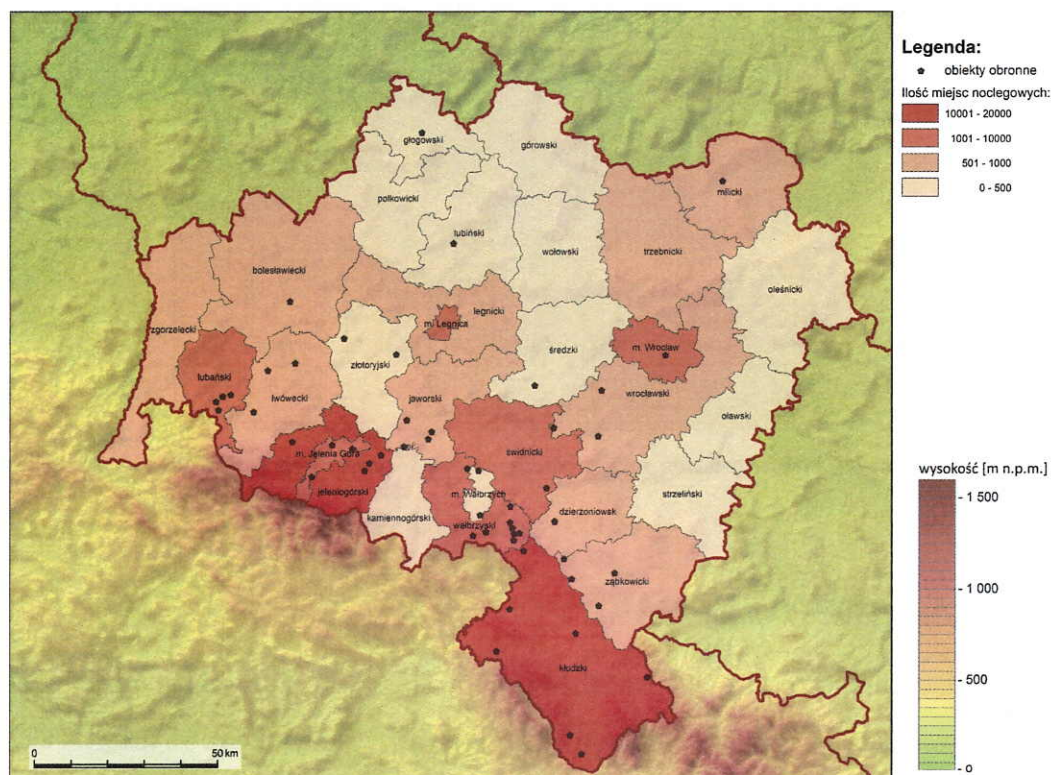
Z analizy odpowiedzi respondentów dotyczących oceny atrakcyjności tras zwiedzania z podziałem na poszczególne obiekty wynika, że większość ankietowanych oceniło wybrane przez siebie trasy zwiedzania jako bardzo dobre i dobre (ryc. 14). Wśród 1043 respondentów, którzy wskazali odpowiedź „źle” za niedogodności uznali puste sale (31%), za mało ekspozycji muzealnych (20%), zbyt długi czas zwiedzania (18%), zbyt monotonne zwiedzanie (17%) oraz brak atrakcji w czasie zwiedzania dla dzieci (14%).

6.4 Uwarunkowania społeczno-ekonomiczne

a) Zagospodarowanie turystyczne - baza noclegowa

Pod względem rozwoju infrastruktury noclegowej województwo jest niejednolite – charakteryzuje się znacznym stopniem koncentracji przestrzennej. Ponad połowa wszystkich zasobów jest zlokalizowana w dwóch powiatach o dużych walorach turystycznych tj. w powiecie jeleniogórskim (301 obiektów, stanowiących 33,1%

ogólnej liczby obiektów noclegowych województwa) i w powiecie kłodzkim (169 obiektów – 18,6%). Blisko 70% obiektów noclegowych i ok. 60% miejsc noclegowych znajduje się na południu województwa, tj. w 7 powiatach graniczących z Czechami (zgorzeleckim, lubańskim, lwóweckim, jeleniogórskim, kamiennogórskim, wałbrzyskim i kłodzkim) oraz w Jeleniej Górze (26,0% powierzchni województwa) (*Turystyka w województwie dolnośląskim*). W powiatach tych występuje większość historycznych obiektów militarnych (ryc. 15), co ma duże znaczenie w rozwoju MTK.

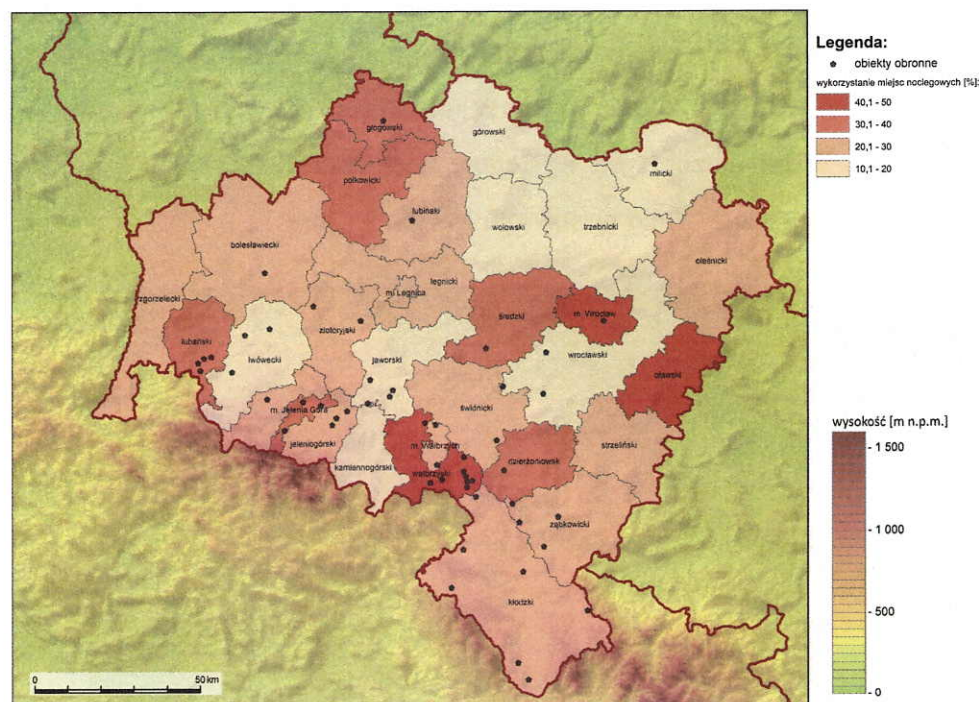
Ryc. 15. Ilość miejsc noclegowych w powiatach województwa dolnośląskiego

Źródło: Opracowanie własne

Najwyższymi wartościami wskaźnika gęstości bazy noclegowej wyróżniał się Wrocław oraz powiat jeleniogórski (na 100 km² przypadało odpowiednio 3272 i 2767 miejsc noclegowych) oraz kolejne miasta na prawach powiatu – Jelenia Góra i Legnica (na 100 km² przypadało odpowiednio 2135 i 2045 miejsc noclegowych). Najmniej miejsc noclegowych w przeliczeniu na 100 km² było w powiatach górowskim i strzelińskim (odpowiednio 8 i 28 miejsca noclegowe) (*Turystyka w województwie dolnośląskim 2014*).

Średni stopień wykorzystania miejsc noclegowych jest jednak niski – od 10,4% w powiecie kamiennogórskim do 45,0% w wałbrzyskim. Wskazuje to na duże rezerwy

w bazie noclegowej województwa, szczególnie w powiatach, gdzie liczba obiektów militarnych jest duża (ryc. 16), co może mieć pozytywny wpływ na rozwój MTK.

Ryc. 16. Stopień wykorzystania miejsc noclegowych w powiatach województwa dolnośląskiego

Źródło: Opracowanie własne

b) Dostępność komunikacyjna

Połączenia drogowe województwa dolnośląskiego z pozostałymi obszarami kraju są zadowalające, gdyż drogami krajowymi, odcinkami dróg ekspresowych i autostradami można do niego dojechać prawie z każdego większego miasta Polski. Położenie regionu na granicy z Niemcami i Czechami oraz lepsza jakość dróg w tych krajach sprawiają, że dla naszych sąsiadów województwo ma lepszą dostępność z kierunków zachodniego i południowego niż z kierunku wschodniego i północnego. W związku z gęstą siecią dróg wojewódzkich i gminnych dojazd samochodowy do historycznych obiektów militarnych jest stosunkowo łatwy, niestety jakość nawierzchni niektórych dróg jest słaba.

c) Dotacje na rozwój turystyki kulturowej, w tym na MTK

Współfinansowanie z programów unijnych

Z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego dofinansowano w latach 2000-2013 trzy duże projekty: 1) Rewaloryzacja zabytkowego Pałacu Biskupów wraz z otoczeniem na Ostrowie Tumskim; 2) Renowacja kompleksu pałacowo-parkowego Zamek Książ w Wałbrzychu; 3) Przebudowa i modernizacja III piętra na cele wystawiennicze

i konferencyjne – Centrum Kongresowo-Kulturalne Zamek Książ. W pierwszym projekcie, który był realizowany w latach 2004-2006, dofinansowanie z Unii Europejskiej wyniosło 3 156 875,27 zł. W drugim projekcie, realizowanym także w latach 2004-2006, finansowanie wyniosło 4 314 847,90 zł. Beneficjentem była gmina Wałbrzych. Trzeci projekt realizowano w latach 2007-2013, przy dofinansowaniu z Unii Europejskiej 1 560 034,63 zł.

Dotacje z budżetu państwa w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

W latach 2013-2016 dofinansowanie z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, o łącznej kwocie 4 900 806,00 zł, otrzymały m.in. Zamek Książ, Twierdza Srebrna Góra, Zamek Niestyto, Zamek Grodno, ruiny Zamku Wleń, Zamek w Ząbkowicach Śląskich, Zamek Bolków oraz Zamek Chojnik (<http://www.mkidn.gov.pl>).

Dotacje samorządu województwa dolnośląskiego

Samorząd województwa dolnośląskiego corocznie ogłasza dwa konkursy na dotacje związane z obiektami i turystyką kulturową: 1) konkurs na działania związane z opieką nad dolnośląskimi zabytkami; 2) konkurs ofert na realizację zadań publicznych z zakresu kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego. W pierwszym konkursie wśród obiektów, które otrzymały dotację znalazły się m.in. Twierdza Srebrna Góra 50 000,00 zł, Zamek Grodziec 30 000,00 zł oraz Zamek Wleń 30 000,00 zł. Natomiast w konkursie drugim w 2015 r. zgłoszono 77 projektów, z których 16 nie otrzymało dofinansowania. Łączna kwota jaką wydano na projekty to 260 000,00 zł natomiast w 2016 r. zgłoszono 131 projektów. Negatywną ocenę otrzymały 52 projekty. Łącznie wydano 300 000,00 zł (<http://www.umwd.dolnyslask.pl>).

6.5 Perspektywy rozwoju MTK w województwie dolnośląskim

a) Wyniki analizy SWOT/TOWS

Analizy SWOT/TOWS wskazują, że w uwarunkowaniach wewnętrznych MTK przeważają mocne strony, natomiast w otoczeniu szanse. Dane te dają przesłanki do podjęcia strategii maxi-maxi (Weihrich 1982). W tej sytuacji należy wziąć pod uwagę wskazane mocne strony do wykorzystania szans z otoczenia, poprzez silną ekspansję rynkową i dążenie do zdywersyfikowanego rozwoju.

Należy jednak podkreślić, że wynik analizy TOWS oraz zestawienie zbiorcze analiz SWOT i TOWS wskazują na wysoką pozycję kombinacji „słabe strony/szanse”, co nakazuje wzięcie pod uwagę także strategię mini-maxi. Elementy tej strategii pozwolą wykorzystać szanse z otoczenia zewnętrznego do zniwelowania słabych stron (tab.1).

Tabela 1. Zestawienie zbiorcze analiz SWOT i TOWS

Kombinacja	Wynik SWOT		Wynik TOWS		Razem	
	Suma interakcji	Suma iloczynów	Suma interakcji	Suma iloczynów	Suma interakcji	Suma iloczynów
M/Sz	46/2	7,85	30/2	5,05	76/2	12,9
M/Z	36/2	6,2	12/2	2,1	48/2	8,3
S/Sz	37/2	6,15	36/2	5,2	73/2	11,35
S/Z	28/2	5,3	16/2	3,4	44/2	8,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie schematu zaproponowanego przez Oblój 1998

b) Propozycja celów strategicznych i operacyjnych rozwoju MTK w województwie dolnośląskim

Opierając się na wynikach powyższej analizy (wskazanie strategii maxi-maxi, ale przy dużej ważności strategii mini-maxi) sformułowano strategiczne cele operacyjne rozwoju MTK (tab. 2).

Tabela 2. Cele strategiczne i operacyjne strategii rozwoju MTK w województwie dolnośląskim

Cele strategiczne	Cele operacyjne
1. Wykorzystanie potencjału MTK	1.1. Kreowanie nowych tematycznych szlaków turystycznych historycznych obiektów militarnych 1.2. Tworzenie tematycznych programów i markowych produktów turystycznych MTK 1.3. Rozwój multimedialnej ekspozycji muzealnej w historycznych obiektach militarnych
2. Rozwój współpracy podmiotów działających w MTK i wspierających rozwój MTK	2.1. Tworzenie klastrow turystycznych dla markowych produktów turystycznych MTK
3. Kształcenie kadr dla potrzeb MTK	3.1. Organizacja kursów dla pilotów wycieczek oraz przewodników pracujących w historycznych obiektach militarnych 3.2 Organizacja szkoleń dla menedżerów historycznych obiektów militarnych
4. Monitoring satysfakcji i potrzeb turystów MTK	4.1. Organizacja badań ankietowych wśród turystów MTK
5. Rozwój promocji MTK	5.1. Realizacja reklamy obiektów militarnych, ekspozycji muzealnych i eventów w szeroko wykorzystywanych kanałach informacyjnych 5.2. Utrzymanie i aktualizacja internetowych portali turystycznych o tematyce militarnej 5.3. Rozwój współpracy informacyjnej menedżerów zarządzających historycznymi obiektami z regionalną i krajową prasą, radiem, TV oraz z tematycznymi portalami internetowymi

Źródło: Opracowanie własne

Wskazane cele obejmują zarówno wykorzystanie mocnych stron potencjału turystycznego MTK, jak i zniwelowanie słabych. W ramach celów operacyjnych należy podjąć działania zmierzające do: 1) wypromowania nowych obiektów obronnych

oraz pełnego wykorzystania turystycznego najlepiej funkcjonujących obiektów jako markowych produktów turystycznych MTK; 2) nowoczesnej organizacji multimedialnego muzeum w obiektach, szlaków turystycznych i eventów; 3) wspomagania współpracy pomiędzy podmiotami zainteresowanymi rozwojem MTK; 4) organizacji szkoleń dla przewodników i menedżerów obiektów MTK; 5) nowoczesnej informacji i promocji oferty turystycznej. Cele operacyjne należy wesprzeć zewnętrznymi działaniami, takimi jak: finansowanie działań rozwojowych z funduszy zewnętrznych oraz kompleksową promocją w mediach krajowych i zagranicznych.

7. Wnioski

Analiza uwarunkowań rozwoju MTK w województwie dolnośląskim pozwoliła sformułować następujące wnioski:

1. Z przeprowadzonej waloryzacji historycznych obiektów militarnych wynika, iż województwo dolnośląskie ze względu na swe wartości historyczne, kulturowe oraz walory krajobrazowe i terenowe posiada bardzo duży i różnorodny potencjał pod względem występowania obiektów militarnych, który zasługuje na szczególne zainteresowanie turysty.
2. Walory geograficzne, warunkujące rozwój MTK, to głównie czynniki lokalizacyjne obiektów militarnych oraz ich usytuowanie w krajobrazie. Ponadto w pobliżu obiektów istnieją punkty widokowe, skąd turyści mogą obserwować obiekty z różnych stron na tle wieloplanowych panoram.
3. Uwarunkowania historyczne budowy obiektów obronnych, ich czasowy i przestrzenny rozwój, militarna architektura budowli i wystrój wnętrz to następne walory turystyczne MTK, występujące licznie na obszarze województwa dolnośląskiego. Przeprowadzone badania i analiza wskazują, że walory te przyciągają turystów zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Nie są one jednak należycie wyeksponowane w postaci przewodników, tablic lub iluminacji.
4. Uwarunkowania społeczno-ekonomiczne w województwie dolnośląskim sprzyjają rozwojowi MTK. Społeczeństwo regionu jest stosunkowo dobrze wykształcone i zamożne. Cechy te są ważne, gdyż uprawianie MTK nie jest tanie oraz wymaga wiedzy geograficznej, historycznej i architektonicznej. W powiatach południowych, gdzie występuje dużo historycznych obiektów militarnych, zgrupowana jest ponad połowa miejsc noclegowych województwa. Ponadto wykorzystywana jest tylko mniej

niż połowa miejsc noclegowych, co daje możliwość znacznego powiększenia ruchu turystycznego. Również wystarczająca jest baza gastronomiczna i towarzysząca. W związku z gęstą siecią dróg wojewódzkich i gminnych dojazd samochodowy do historycznych obiektów militarnych jest stosunkowo łatwy.

5. Istnieje kilka możliwości uzyskania dotacji na rozwój MTK, a mianowicie: Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, dotacje Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, dotacje samorządu województwa dolnośląskiego oraz środki wojewódzkiego konserwatora zabytków. Najczęściej i najchętniej właściciele obiektów korzystają z dotacji MNiSW, gdyż wysokość pojedynczej dotacji jest rzędu kilkaset tysięcy złotych. Niestety bardzo mało jest projektów MTK finansowanych z funduszy unijnych.
6. Wykorzystanie turystyczne najcenniejszych geograficznie, historycznie i kulturowo obiektów militarnych jest na słabym poziomie – z 58 historycznych obiektów militarnych tylko 16 jest zagospodarowanych turystycznie. Ruch turystyczny koncentruje się przede wszystkim w pięciu szczegółowo badanych obiektach militarnych. Mimo ogromnych możliwości, jakie stwarzają obiekty militarne w dalszym ciągu stanowią one przykład niewłaściwego wykorzystania (mało zadowalający stan utrzymania, minimalny stopień zagospodarowania turystycznego, niewielka liczba nowoczesnie zorganizowanych i wyposażonych muzeów militarnych). Przyczyna takiego stanu obiektów tkwi w różnorodnych barierach instytucjonalnych i prawnych.
7. Z przeprowadzonego sondażu diagnostycznego wynika, iż zarówno respondenci, mieszkańcy, jak i władze lokalne uważają badane obiekty za czynnik napędowy rozwoju turystyki w regionie (88% badanych uważa, że obiekty militarne mogą być wizytówką na arenie międzynarodowej, a 44 % uważa te obiekty za bardzo atrakcyjne). Nie znajduje to odbicia w realnej rzeczywistości i konkretnym działaniu stymulującym. Należy więc podjąć działania zmierzające do wypromowania obiektów obronnych oraz pełnego ich wykorzystania turystycznego.
8. Przegląd strategii i programów rozwoju gospodarki turystycznej województwa dolnośląskiego wykazał, że historyczne obiekty militarne nie są brane pod uwagę przy ich konstruowaniu lub traktuje się je bardzo marginalnie, co świadczy o braku koncepcji dalszego rozwoju MTK.
9. Analiza SWOT/TOWS wykazała, że dla dalszego rozwoju MTK należy wybrać strategię maxi-maxi, czyli wykorzystać mocne strony potencjału turystycznego MTK,

przy wsparciu uwarunkowań zewnętrznych. Należy także uwzględnić słabe strony potencjału turystycznego i wziąć również pod uwagę strategię mini-maxi.

10. Na podstawie analizy SWOT/TOWS określono najważniejsze kierunki strategiczne oraz sformułowano cele operacyjne. Obejmują one zarówno wykorzystanie mocnych stron potencjału turystycznego MTK, jak i zniwelowanie słabych. Cele operacyjne należy wesprzeć zewnętrznymi działaniami, takimi jak: finansowanie działań rozwojowych z funduszy zewnętrznych oraz kompleksową promocją w mediach krajowych i zagranicznych.

8. Bibliografia

- Białuński G. (red.) 2003, *Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*. Wyd. PWSZ w Giżycku/Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen w Giżycku, Giżycko.
- Chylińska D., 2006a, *Nowożytnie fortyfikacje stałe – wybrane problemy zagospodarowania turystycznego*. Turystyka i Rekreacja, Tom 2, Warszawa: 52-63.
- Chylińska D., 2006b, *Formy ekspozycji i udostępniania turystycznego obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej rozwiązania polskie a praktyka europejska*. Folia Turistica, nr 17, Kraków: 77-94.
- Chylińska D., 2006c, *Obiekty militarno-wojskowe z czasów II wojny światowej na Dolnym Śląsku jako produkt turystyczny: aktualne wykorzystanie i szanse rozwoju*. Turyzm, nr 16/1, Kraków: 5-19.
- Chylińska D., 2009, „Ciemne” oblicza turystyki kulturowej Dolnego Śląska. [W:] K. Widawski (red.), *Turystyka kulturowa na Dolnym Śląsku. Wybrane aspekty*. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław: 95-104.
- Chylińska D., 2014b, *Pola bitewne dzisiejszego polsko-czeskiego pogranicza Dolnego Śląska w aspekcie turystycznym – wspólny produkt turystyczny?* Turystyka kulturowa, nr 1/2014: 6-29.
- Chylińska D., Kosmala G., 2009, *Unnesessary legacy. Lower Silesia cultural heritage*, [W:], K. Heffner (red.), *Historical regions divided by the borders*. Uniwersytet Łódzki, Region and Regionalism, no.9, vol. 2, Łódź – Opole: 21-34.
- Chylińska D., Kosmala G., 2011, „Krajobraz po bitwie”. *Niewykorzystany potencjał turystyczny pól bitew na przykładzie wojen śląskich*, [W:] K. Widawski (red.), *Turystyka kulturowa na Dolnym Śląsku - wybrane aspekty*. Tom 2, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław: 33-69.
- Cynarski W.J., 2012, *Zamki obronne na ziemiach Polskich. Wykorzystanie dziedzictwa sztuki fortyfikacji w turystyce kulturowej*. Folia Turistica, nr 26, Kraków: 195-208.
- Gabrjończyk P., 2009, *Fortyfikacje nowożytne jako atrakcja turystyczna obszarów leśnych*, [W:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo – Leśnej*. R. 11, Zeszyt 4 (23), Rogów: 93-99.

- Gonda-Soroczyńska E., 2011, *Niewykorzystany potencjał turystyczny Srebrnej Góry*. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich, Nr 2011/10, Kraków: 5-13.
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*. PWE, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2008, *Współczesna turystyka kulturowa*, [W:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa: 9-57.
- Kowalczyk A., 2003, *Fortyfikacje, pola bitew, cmentarze wojenne jako przedmiot zainteresowania geografii turystyki*. [W:] G. Białuński (red.), *Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*, Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko: 6-23.
- Kowalczyk A., 2009, *Turystyka historyczno – militarna*. [W:] K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*. AWF Poznań, Poznań: 287-301.
- Leśniak E., Mazurski K., 2006, *Twierdza Srebrnogórska jako obiekt turystyczny*. *Folia Turistica*, nr 17, Kraków: 137-152.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, *Geografia turystyki Polski*. PWE, Warszawa.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2009, *Polska największe muzeum fortyfikacji na wolnym powietrzu w aspekcie rozwoju turystyki kulturowej*. *Turystyka kulturowa*, Nr 2, Poznań: 20-47.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010a, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. *Podręcznik akademicki*. Wyd. GWSHM, Gniezno.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010b, *Obiekty obronne okresu Średniowiecza w Polsce jako destynacje i atrakcje turystyki kulturowej / Medieval defense objects in Poland as tourist purpose and attractions for cultural tourism*. „Ido – Ruch dla Kultury / Movement for Culture, vol. 10, Rzeszów: 102-117.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010c, *Wykorzystanie średniowiecznych obiektów obronnych w Polsce w ramach różnych form turystyki kulturowej*. *Turystyka kulturowa*, nr 6/2010, Poznań: 4-25.
- Molski P., 2003, *Zasoby poforteczne w Polsce jako potencjał turystyczny*. [W:] G. Białuński (red.) *Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*. Towarzystwo Miłośników Twierdzy Boyen, Giżycko: 15-25.
- Molski P., 2008, *Zabytkowe fortyfikacje. Ochrona a turystyka*. [W:] M.K. Leniartek (red.), *Eksploracja przestrzeni historycznej*, Wyd. WSZ „Edukacja”, Wrocław: 101-113.
- Oblój K., 1998, *Strategia organizacji*. PWE, Warszawa.
- Przerwa T., 2000, *Turystyczne aspekty twierdzy Srebrnogórskiej*. [W:] P. Molski (red.), *Fortyfikacja europejskim dziedzictwem kultury*. Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, T. XII, Warszawa: 87-99.
- Stach E., Pawłowska A., Matoga Ł., 2014, *The development of tourism AT military-historical structures and cities – a case study of the building complexes of Project RIESE in the Owl mountains*. *Polish Journal Sport and Tourism*, Vol 21, Biała Podlaska: 36-41.
- Stephens J., 2010, *Remembering the Wars: documenting memorials and war commemoration in Western Australia*. *The Journal of Architecture*, nr 15(5): 637-650.